

ՀԱՅ ՀՈՌՈՍՆԵՐԸ 19-ՐԴ. ՎԵՐՋԻ – 20-ՐԴ. ՍԿՋԲԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ

Գևորգ Ս. Ղազարյան
Աթենքի համալսարան, Հունաստան

Դարերի ընթացքում ուղղափառ (օրթոդոքս) հայերը, կամ այսպես կոչված «հայ հոռոմները», դիմագրավել են նույն մարտահրավերներին, ինչ և ողջ հայ ժողովուրդը: Լինելով էթնիկապես հայ, իսկ դավանապես պատկանելով Rum millet-ին՝ ուղղափառ հայերն ենթակա էին նաև այն գործընթացներին, որոնք վերաբերում էին թուրքահպատակ հույն ժողովրդին: Այդ իսկ պատճառով նրանք հայտնվեցին Օսմանյան կայսրության թե՛ հայահալած և թե՛ հունահալած քաղաքականության հորձանուտում: Ուստի կարևոր է 19-րդ դ. վերջում և 20-րդ դ. սկզբում հայ հոռոմների և մյուս քրիստոնյաների դեմ իրականացված ցեղասպանությունների կապի վերհանումն ու լուսաբանումը: Սույն հոդվածը, որը հիմնված է հայերեն ու հունարեն ինչպես տպագիր, այնպես էլ արխիվային անտիպ վկայությունների վրա, այդ ուղղությամբ առաջին փորձն է:

Բանալի բառեր՝ Մեծ եղեռն, Հայոց ցեղասպանություն, հույների ցեղասպանություն, համիդյան կոտորածներ, հայ հոռոմներ, ուղղափառ հայեր, Արևմտյան Հայաստան, Ակն, Չմշկածագ, Բյուրանիա, Իզմիթ:

Հոդվածը ներկայացվել է 07.02.2021:

Ընդունվել է տպագրության 27.03.2021:

The article was submitted on 07.02.2021 and accepted for publication on 27.03.2021.

Статья поступила 07.02.2021 и была принята к публикации 27.03.2021.

Ինչպես հղել՝ Գևորգ Ս. Ղազարյան, «Հայ հոռոմները 19-րդ դ. վերջի - 20-րդ դ. սկզբի քրիստոնյաների կոտորածների հորձանուտում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 1 (2021), 123-142:

How to cite: Gevorg S. Kazaryan, “The Hay Horoms in the Whirlpool of the Massacres of Christians in the Late 19th – Early 20th Centuries,” *Tseghaspanagitakan handes* 9, no. 1 (2021): 123-142.

Как сослаться: Геворг С. Казарян, “Хай Хоромы в водовороте резни христиан конца 19-го – начала 20-го века,” *Тсехаспаназитакан андес* 9, no. 1 (2021): 123-142.

Ներածություն

Արևմտյան Հայաստանի հայ հոռոմները հիմնականում խիտ բնակվում էին Երզնկայի Հողուս, Ակնի Վանք, Ձորակ, Շրգու և Մուշեղկա, Չմշկաձագի Մամսա, Սեդրկա և Խնդրկիկ գյուղերում: Բացի դրանից՝ Ակնի վերոնշյալ գյուղերից ու Հողուսից 15-րդ և 17-րդ դդ. գաղթած հայ հոռոմները բնակություն էին հաստատել Իզմիրի նահանգում (պատմական Բյուրանիա)՝ հիմնելով Օրթագյուղ ու Խուդի գյուղերը, ինչպես նաև Ֆնդրգըլը գյուղախումբը: Քանի որ համիդյան ջարդերի ու Մեծ եղեռնի ընթացքում հայ հոռոմների այս հատվածները տարբեր ճակատագրի արժանացան, նպատակահարմար ենք համարում դրանց անդրադառնալ առանձին-առանձին:

Գյուղ Հողուս

Կամախի շրջանի Հողուս (Հողիս) գյուղն Արևմտյան Հայաստանի հայ հոռոմների ամենամեծ բնակավայրն էր¹: Այսպես, ըստ Գարեգին եպս. Սրվանձոյանցի (1840-1892)՝ Հողուսը Կամախի (Քեմախի) շրջանի 26 հայկական գյուղերից մեկն էր և 1879 թ. դրությամբ ուներ միայն հայ բնակչություն՝ 80 տուն՝ 1300 բնակչով, որոնցից 120-ը տեղի Արշակունյան վարժարանի սաներ էին: Գարեգին սրբազանը նշում է գյուղի Սբ Տիրամայր եկեղեցու և վարժարանի հասույթներն ու դրամական վիճակը²: Անցյալ դարի սկզբում Հողուսի մասին վիճակագրական տվյալներ է հաղորդում Ֆարիատը՝ Մինաս Գասապյանը (1882-1945): Ըստ նրա՝ Հողուսն ուներ 300 տուն, որը բազմապատկած միջինը 5 շնչով, ստացվում է շուրջ 1500 հոգի: Ըստ նույն հեղինակի՝ Հողուսի դպրոցն ուներ 3 ուսուցիչ և 450 սան, որոնցից 250-ը՝ տղա, մնացյալը՝ աղջիկ³: Այլ՝ թերևս ավելի ստույգ տեղեկությունների համաձայն՝ Հողուսն ուներ 110-130 հայ հոռոմ ընտանիքներ, մոտավորապես 1050 հոգի⁴:

Համիդյան կոտորածների ժամանակ Հողուսը ջարդերից զերծ է մնում խորամանկության շնորհիվ. գյուղացիներն իրենց բարեկամ, երզնկացի փաստաբան Փանիկ Լամցիդիսի միջոցով կարողանում են համոզել թուրքական իշխանություններին, որ իրենք ոչ թե հայեր են, այլ սոսկ հայախոս հույներ⁵: Սրանով գյուղի բնաջնջումն առժամանակ կանխվում է:

1 Հողուս գյուղի մասին եզակի տվյալներ հաղորդող հունարեն երկու հոդվածներ՝ ներածությամբ ու ծանոթագրություններով հանդերձ, բոլորովին վերջերս թարգմանաբար ներկայացրել ենք գիտական հանրությանը. Գևորգ Ղազարեան, «Բարձր Հայքի Հողուս գիղը յունալեզու հրապարակումներում», Հանդես Ամսօրեայ, 2020, սյունակ 357-382:

2 Գարեգին Սրվանձոյանց, *Երկեր*, հ. 2 (Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982), 493:

3 Ֆարիատ, «Հայ-Հոռոմները կամ յունադուան Հայերը [Ուսումնասիրութեան փորձ]», Ազատամարտ օրաթերթ (Կոստանդնուպոլիս), 1910, 1/14 ապրիլ, 2:

4 Գևորգ Ղազարեան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 366, 373: Ըստ Ռայմոնդ Գևորգյանի և Պոլ Փաբուճյանի՝ նախորդ դարի սկզբում Հողուսում կար 50 տուն և 500 շունչ «հայախոս ուղղափառներ»: Տե՛ս Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la vielle du Génocide* (Paris: Les Editions d' Art et d'Histoire "Arhis," 1992), 456:

5 Գևորգ Ղազարեան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 375-376:

Քսան տարի անց՝ 1916 թ. աշնանը, Հողուսի գլխին նորից կախվում է բնաջնջման վտանգը: Գյուղի քահանա Նիկոլ Փափազյանն իրագեկվում է, որ վճիռ է կայացվել հողուցիներին տարհանել և ուղարկել մահվան քարավաններ: Քահանան անհապաղ կապ է հաստատում քուրդ ցեղապետերի հետ, որոնք վճարի դիմաց հանձն են առնում փրկել գյուղացիներին: Այսպես, հոկտեմբերի 28-ին քրդերը 300 զինված մարդկանցով իջնում են սարերից, շրջապատում գյուղը, գերեվարում թուրքական պահակազորը՝ սպանելով դիմադրություն ցուցաբերած հրամանատարին: Այնուհետ իրենց հետ վերցնելով գյուղի բնակիչներին՝ շարժական գույքի հետ մեկտեղ, քրդական գյուղերի ու դժվարանցանելի լեռնային տեղանքի միջով, ձմռան խստագույն պայմաններում ռուս-թուրքական ռազմաճակատը շրջանցելով՝ քրդերը հողուցիներին հանձնում են ռուսական զորքի առաջապահ ջոկատին: Ռուս զինվորական ղեկավարությունը հողուցիներին տանում է Երզնկա: Մինչև 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը հայ հոռոմներին խնամում էր ռուսական Կարմիր խաչը: Դրանից հետո հողուցիները հանձնվում են բախտի քմաճույքին և որպեսզի նորից թուրքերի ձեռքը չընկնեն, 1918 թ. հունվարին խուճապահար հետևում են նահանջող ռուսաց զորքերին: Ճանապարհներին նրանցից շատերը կոտորվում են սառնամանիքից, հիվանդություններից ու քրդերի հարձակումներից, իսկ կիսամահ վերապրածները հազիվ հասնում են «ռուսական հող»⁶:

Ակնի գյուղերը⁷

Ինչպես արդեն ասվեց, Ակնի շրջանում հայ հոռոմների գյուղերը չորսն էին՝ Վանքը, Ձորակը, Մուշեղկան ու Շրգուն⁸: Դրանց մեջ Վանքն ամենամեծն էր: Գտնվում էր Ակնից հյուսիս: Իր ծաղկուն շրջանում գյուղն ունեցել է 90 տուն, իսկ ընտանիքները,

6 Նույն տեղում, սյունակ 377-378 :

7 Ակնին առնչվող անտիպ նյութերի մեջ հատուկ պետք է նշել այն տեղեկությունները, որոնք անթեղված են Աթենքի փոքրասիական հետազոտությունների կենտրոնի (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών) պահոցում: 1962 թ. աշխատակցուհի Է. Ղազին մեկնել է Էվիա կղզու Կաստանիոտիսս գյուղը և տեղեկություններ է հավաքել Հունաստան գաղթած ակնեցի հայ հոռոմներից: Ղազիի հավաքած նյութը պահվում է կենտրոնի պահոցում՝ առանձին ծրարներում. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Χώρα Ευφράτη-1 (այսուհետ՝ ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. ΧΕ-1). Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Χώρα Ευφράτη-2 (այսուհետ՝ ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. ΧΕ-2). Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Χώρα Ευφράτη-3 (այսուհետ՝ ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. ΧΕ-3). Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Χώρα Ευφράτη-4 (այսուհետ՝ ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. ΧΕ-4): Այս ծրարների ազգագրական ու բանահյուսական հարուստ բովանդակությունը մենք արդեն հրապարակել ենք առանձին հոդվածով: Տե՛ս Գևորգ Ղազարյան, «Արևմտյան Հայաստանի հայ-հոռոմների ավանդաբարոյցներն ու ավանդույթները», *Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ* 2, no. 23 (2020), 218-219:

8 Ակնի հայ հոռոմների մասին տե՛ս մեր վերջին ուսումնասիրությունները, որտեղ բերված է թեմային առնչվող մատենագրությունը: Գևորգ Ղազարյան, «Ակնի հայ հոռոմները», *Վարձք* 12 (2016), 19-26. Գևորգ Ղազարյան, «Ակնի Վանք գյուղի 1787 թ. հայ հոռոմների Ավետարանը», *Բանբեր Մատենադարանի* 24 (2017), 221-232:

որպես կանոն, բաղկացած են եղել 10-12 շնչից⁹: 19-րդ դ. 60-70-ական թթ. եղել է հայ հոռոմների 80 տուն և թուրքերի 10 տուն, սակայն կրկնակի հրդեհից ու արտագաղթից հետո գյուղը ամայացել է, այնպես որ նույն դարի 90-ականներին Վանքում կար հայ հոռոմների միայն 40-50 տուն, իսկ թուրք ընտանիքների թիվը նույն էր մնացել¹⁰: 1914 թ. դրությամբ գյուղում բնակվում էր 45 հայ հոռոմ ընտանիք¹¹:

Ձորակ գյուղն ընկած էր Ակնից 1,5-2 կմ հյուսիս-արևելք: Ժամանակին այն ունեցել է 100 տուն բնակիչ, որոնցից 80-ը քրիստոնյա, մնացյալը՝ թուրք¹²: Հավանաբար 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսվել է գյուղի ամայացումը. 55 ընտանիք գաղթել է Օրթագյուղ և Գեյվե (Իզմիրի նահանգ)¹³: Արտագաղթը հետագայում շարունակվել է, այնպես որ, 19-րդ դ. 90-ական թթ. Ձորակում մնացել էր հայ հոռոմների ընդամենը 10 տուն, այդքան էր նաև թուրք ընտանիքների թիվը¹⁴:

Շրգում 19-րդ դ. 90-ականներին ուներ հայ հոռոմների 30 և թուրքերի 20 տուն¹⁵: Այլ տեղեկության համաձայն՝ 20-րդ դարասկզբին գյուղն ունեցել է 60 տուն (350 հոգի), որոնց կեսը հայ հոռոմներին էր (160-180 հոգի), իսկ կեսը՝ թուրքերին¹⁶:

Մուշեղկան ընկած էր Ձորակից հյուսիս-արևելք: Մինչև 1908 թ. այստեղ եղել է ոչ պակաս, քան 50 ընտանիք, որից 20-ը՝ թուրք: Նշված թվականից հետո մոտավորապես 10 հայ հոռոմ ընտանիք գաղթել է Օրթագյուղ, Գեյվե և Կոստանդնուպոլսի Կադրքոյ (Քաղկեդոն) թաղամաս¹⁷:

1896 թ. սեպտեմբերի սկզբին բնաջնջվում է Ակն քաղաքի բնակչության մեծագույն

9 КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-1:

10 Յովսէփ Կ. Ճանիկեան, *Հուրթինք Ակնայ* (Թիֆլիս, Մարկիանոս Դ. Ռոսիյանցի տպ., 1895), 57-58: Ըստ հայ հոռոմների հուշերի՝ Վանքում միայն երկու թուրք հովիվներ են ապրելիս եղել (КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-1):

11 Նույն տեղում:

12 КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-4:

13 Նույն տեղում:

14 Նույն տեղում, հմմտ. Ճանիկեան, *Հուրթինք Ակնայ*, 59:

15 Նույն տեղում, հմմտ. Ճանիկեան, *Հուրթինք Ակնայ*, 59:

16 КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-3:

17 КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-2: Հայ հոռոմների հաղորդած այս թվերից տարբերվում են Ճանիկյանի տվյալները, որոնց համաձայն՝ 19-րդ դ. վերջում Մուշեղկայում եղել է 15 տուն հայ հոռոմ, նույնքան թուրք և մեկ հայ առաքելական ընտանիք (Ճանիկեան, *Հուրթինք Ակնայ*, 60): Ըստ Մինաս Գասապյանի՝ 1910 թ. դրությամբ Վանքում բնակվել է 45 ընտանիք, որոնցից 30-ը՝ հայ հոռոմ, 14-ը՝ թուրք, Ձորակում՝ 20 ընտանիք, որոնցից 12-ը՝ հայ հոռոմ, 7-ը՝ թուրք, Մուշեղկայում՝ 30 ընտանիք, որոնցից 15-ը՝ հայ հոռոմ, 14-ը՝ թուրք, և Շրգումում՝ 45 ընտանիք, որոնցից՝ 25-ը հայ հոռոմ, 19-ը՝ թուրք: Բացի այդ՝ այս չորս գյուղերից ամեն մեկում, ըստ Գասապյանի, բնակվել է մեկական հայ առաքելական ընտանիք: Գասապյանը ընտանիքի անդամների թիվը հաշվում է միջինը հինգ հոգի, այդպիսով, ակնեցի հայ հոռոմների ընդհանուր թիվը, ըստ նրա, մոտ 410 է եղել: Իսկ չորս գյուղերի դպրոցականների թիվը, հեղինակի հաղորդմամբ, մոտավորապես 245 է եղել, որից 145-ը՝ տղա, իսկ մնացածը՝ աղջիկ (Ֆարհատ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ օրաթերթ* (Կոստանդնուպոլիս), 1/14 ապրիլ 1910, 2): Ակնհայտ է, որ այս վերջին թվերն անստույգ են: Այլ են նաև Գևորգյանի ու Փաբուճյանի տվյալները, որոնց համաձայն՝ Վանքում բնակվել են 150, Ձորակում՝ 70, Շրգումում՝ 320, իսկ Մուշեղկայում՝ 164 հոգի ուղղափառ հայեր (Kévorkian and Paboudjian, *Les Arméniens*, 380):

մասը, որից հետո քաղաքում մնում է ընդամենը 150 հոգի՝ կին և ծերունի: Ջարդերն ու թալանը տարածվում են գյուղերում՝ զոհերի թիվը հասցնելով շուրջ 3000-ի¹⁸: Ոճրագործությունն աննկատ չի մնում արտասահմանում: Այսպես, այթենքյան Եօրձա [Էստիա – օջախ] օրաթերթի անանուն լրագրողը 1896 թ. սեպտեմբերի 13-ի նույն համարում գուժում էր. «Փոքր Ասիայում վերջին անհանգստության վերաբերյալ Կոստանդնուպոլսից ստացված մեր նոր տեղեկության համաձայն՝ կոտորվածների մեջ են 800 հայ հոռոմներ, այսինքն՝ ուղղափառ հայեր, որ Էզդինի (Ակնի – Գ. Դ.) մոտակայքում են բնակվում, և 1500 մաքուր հայեր»¹⁹:

Համիդյան ջարդերից հետո Ակնի հայ հոռոմների գյուղերում ժամասացությունը, հայերենի փոխարեն, կատարվում է կարամանլերենով՝ հունաստառ թուրքերեն²⁰:

1908 թ. ընդունվում է երիտթուրքական սահմանադրությունը, որի համաձայն՝ թուրքական բանակ էին գորակոչվում նաև քրիստոնյաները: Այս «ժողովրդավարական» նորամուծությունը քրիստոնյաների շրջանում արտագաղթի նոր ալիք է բարձրացնում: Այսպես, 1908 թ. սկսած վանքցի շատ ընտանիքներ Կոստանդնուպոլիս են գաղթում: Այդ ընթացքում թուրքերը 80-100 լիրայի դիմաց ուզում էին գնել հայ հոռոմների տները, բայց միայն 12 թուրք ընտանիքների է հաջողվում հաստատվել Վանքում: Հայ հոռոմները գերադասում են մնացած տները պարզապես կողպել ու հեռանալ: Մեծ եղեռնի նախաշեմին՝ 1914 թ., Վանքում հայ հոռոմների միայն 45 տուն էր մնացել²¹: Նույն թվականին Շրգուի հայ հոռոմներից շատեր բռնում են գաղթի ճանապարհը: Հետագայում՝ 1919-1920 թթ., գաղթածների տներն ու ունեցվածքը, իշխանությունների որոշմամբ, թուրքերը զավթում են²²:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Ակնի սակավաթիվ հայ հոռոմները ջարդերից զերծ են մնում միայն այն բանի շնորհիվ, որ արդեն ոչ թե հայեր, այլ հայախոս հույներ էին համարվում: Նրանց վիճակված էր իրենց հայրենակիցների զոհաբերման անգոր վկաները դառնալ: Ակնեցի հայ հոռոմների վկայությամբ՝ Ակնի հայության վերջին մնացորդները կոտորելուց հետո ջարդարարները զոհերի մարմինները նետում էին Եփրատ գետը, ինչի հետևանքով անգամ գետի գույնն էր փոխվել: Դիակներն այնքան շատ էին, որ գետի ստորին հոսանքի բնակավայրերից բողոք է գալիս, ինչից հետո միայն սկսում են մարմինները թաղել. «Մի ամիս շարունակ ջրերով իջնող նրանց

18 Ակնի կոտորածների մասին համառոտ տե՛ս Առաքել Քէչեան, Մկրտիչ Պարսամեան (խմբ.), *Ակն և ակնցիք* (Փարիզ, Ամերիկայի Ակնայ հայրենակցական միություն, 1952), 734-737. «Ակն քաղաքի կոտորածը», *Դրօշակ* «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» օրգան (Թիֆլիս-Վիեննա-Ժնև), 1896, թիվ 26, 194-195:

19 Եօրձա (Աթենք), 13 սեպտեմբեր 1896, 3: Հարկ է նշել, որ օրաթերթի այս հրապարակման մեջ անճշտություն կա. 1880 թ. վիճակագրության համաձայն՝ նրանց թիվը մոտավորապես 530-ի էր հասնում, իսկ ըստ Ճանիկյանի տրամադրած թվերի վերլուծության՝ մոտ 800-ի: Հետևաբար Եօրձա-ի տեղեկության մեջ ակնեցի հայ հոռոմների թիվը պիտի որ շփոթության մատնված լինի նրանց ընդհանուր թվի հետ:

20 Հրաչ Բարթիկյան, «Հայ-հոռոմները (քաղկեդոնիկ հայերը) հունական պարբերականներում», *Պատմա-բանասիրական հանդես* 3 (2008), 257:

21 КМΣ/АПП, ф.дк. XE-1:

22 КМΣ/АПП, ф.дк. XE-3:

(հայերի - Գ.Ղ.) ուռած դիակներն էինք տեսնում: Սարսափելի հոտ էր գալիս: Այդ ժամանակվանից չուզեցինք գետից ձուկ ուտել»²³:

Մինչև 1916 թ. Մուշեղկայում երկու հայ առաքելական ընտանիք էր բնակվում: Հայ հոռոմների հուշերի համաձայն՝ «Այն ժամանակ նրանց հանեցին ու կոտորեցին, և հայկական շունչ չմնաց, հույներն էլ (ինձ՝ հայ հոռոմները – Գ.Ղ.) հեռացան՝ ավելի լավ բախտ գտնելու»²⁴: Նույն տեղում հայ հոռոմները հիշում են, որ «թուրքերը մեծ ասելություն էին տածում միայն հայերի հանդեպ, նրանց հանդեպ մեծ չարություն ունեին ու հարմար ժամի էին սպասում՝ նրանց ոչնչացնելու համար»²⁵:

Ակնի առաքելական հայերին իսպառ բնաջնջելուց հետո թուրք հսկիչները հասնում են ուղղափառ հայերի գյուղերն ու ոչնչացնում հայոց լեզվի դասագրքերը: Հայ հոռոմների մեջ մայրենի լեզվի ուսուցումը խստիվ ու մեկընդմիջտ արգելվում է²⁶:

Չմշկածագի գյուղերը

Չմշկածագի շրջանի հայ հոռոմների գյուղերն էին Մամսան, Սեդրկան ու Խնդրկիկը (Խնդրվկիկը)²⁷: Սրանցից Մամսան, որ ընկած էր Չմշկածագ քաղաքից հյուսիս-արևելք, իր բնակչության թվով շրջանի երկրորդ գյուղն էր. 1878 թ. այնտեղ եղել է առաքելական հայերի 40 և ուղղափառ հայերի շուրջ 36 տուն, իսկ 1915 թ.՝ առաքելականների 44 տուն՝ 171 շնչով, և ուղղափառների 38 տուն՝ 168 շնչով²⁸:

Սեդրկա գյուղը գտնվում էր Չմշկածագ քաղաքից շուրջ 15 կմ հյուսիս-արևմուտք: 1878 թ. գյուղն ուներ երկուական առաքելական և ուղղափառ հայերի տներ²⁹, իսկ 1915 թ. նույն տեղում բնակվում էր 8 առաքելական (21 կամ 24 շունչ), 1 հայ հոռոմ (3 շունչ) և արդեն 24 թուրք ընտանիք (93 շունչ)³⁰:

23 КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-2:

24 Նույն տեղում:

25 Նույն տեղում:

26 КМՏ/ԱՊՊ, փճ. XE-1:

27 Այս ուսումնասիրությունը կատարելիս օգտվել ենք չմշկածագի Հարություն Աճեմյանի՝ հայրենակիցներից հավաքած տեղեկություններից, որոնք նա անցած դարի 50-ական թթ. Բոստոնում ամփոփել է «Ուրոյն տեղագրութիւն Չմշկածագ գաւառի» վերստառությամբ ձեռագիր մատյանում, որը պահվում է National Association for Armenian Studies and Research (NAASR) պահոցում (Belmont, MA): Մամսային ու Սեդրկային վերաբերող հատվածների լուսանկարները մեզ սիրահոժար կերպով տրամադրեց «Յուշամատենան» նախագծի տնօրեն Վահե Թաշճյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

28 Համբարձում Յ. Գասպարեան, *Չմշկածագ և իր գիւղերը* (Պոսթոն, Պայքար, 1969), 205: Հմմտ. Հակվազ Գ. Ղազարեան, *Պատմագիրք Չմշկածագի* (Պէյրոս, Համազգային, 1971), 247-248: Մեր կարծիքով՝ Մամսան համեմատաբար նոր գյուղ է եղել, քանի որ այն եկեղեցի չի ունեցել. միայն 1830 և 1834 թթ. են կառուցվել գյուղի երկու սրբավայրերը, համապատասխանաբար ուղղափառ Սբ. Թեոդորոս (Թորոս) և առաքելական Սբ. Գևորգ եկեղեցիները:

29 Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ*, մասն Բ (Կ. Պոլիս, Գ. Պաղտատլեան տպ., 1884), 117:

30 Գասպարեան, *Չմշկածագ*, 382-383: Յովհաննէս Աճեմեան, «Մամսայ», *Ուրոյն տեղագրութիւն*

1895 թ. համիդյան կոտորածների ժամանակ քրդերը ջարդեր են կազմակերպում Չմշկածագի հայկական բնակավայրերում: Մամսայի հայերը, բավականաչափ զենք ու զինամթերք ունենալով, մարտնչում են հրոսակների դեմ՝ տալով մարդկային զոհեր³¹: Քրդերի դեմ մղած մարտերի ընթացքում ընկած հայ հոռոմներից հիշատակվում են Թումա Ամուի ու նրա մարտակից Պապայի (Պապայան) Շիկոյի անունները³²: Այդուհանդերձ, քրդերի հարձակման ժամանակ մամսացի հայ հոռոմները թալանի չեն ենթարկվում, ընդհակառակը, նրանցից ոմանք համագործակցում են թշնամու հետ³³:

Այս իրադարձություններից հետո թալանված Խնդրկիկ գյուղի 8 հայ հոռոմ ընտանիքների մի մասը Մամսա է տեղափոխվում, մյուս մասն արտագաղթում է, և այդպիսով գյուղը դադարում է գոյություն ունենալ³⁴: Բացի դրանից՝ Մամսայում որոշակիորեն սրվում են երկու դավանանքներին պատկանող գյուղացիների փոխհարաբերությունները, որոնք մինչ այդ էլ հաշտ ու հանդարտ չէին³⁵: Նույն 1895 թ. մամսացի հայ հոռոմները, ընդհանուր գյուղապետարանից առանձնանալով, թուրքերի օգնությամբ կազմում են իրենց առանձին վարչությունը³⁶:

1915 թ. թուրքերն այդ ներագգային-ներհամայնքային հակասությունները հմտորեն օգտագործում են՝ մամսացի հայ հոռոմ տղամարդկանց դարձնելով իրենց գործիքը՝ հայերին կոտորելու համար: Նշված թվականի հունիսին կայմականը ժամանում է գյուղ ու բնակիչներից սկսում է հավաքել զենքը: Նույն օրը, բնակիչներին պաշտպանելու պատրվակով, թուրքերը 30 ոստիկաններով շրջապատում են գյուղը: Մինչ այդ քրդերն արդեն քշել տարել էին գյուղի անասունները: Թուրքերը ձերբակալում են մամսացի հայ և հայ հոռոմ երիտասարդներին, ապա առաջիններին բանտարկում են ախոռում, իսկ վերջիններին՝ ազատ արձակում: Հայ հոռոմներին թուրքերը տալիս են ոստիկանական գործառույթներ՝ զինաթափ անելու ու հսկելու հայերին: Թուրքերը մամսացի ձերբակալված տղամարդկանց շարքերը այլ գյուղերից ձերբակալվածներով են հավելում և բոլորին միասին առաջնորդում են Կարմրի գյուղ: Եփրատի ափին սկսվում է ձերբակալվածների կոտորածը: Նահատակների մարմինները լցնում են ջուրը: Ըստ Հովհաննես Աճեմյանի հուշերի՝ մամսացի հաջի Յանկոյի գլխավորությամբ մի քանի հայ հոռոմ տղամարդիկ ուղեկցել են մահվան շարանը և Եփրատի ափին

Չմշկածագ գաւառի [անտիպ], 1954, Պոսթըն (Յովհաննես Աճեմյանի արխիվներ, NAASR), 1: Գևորգյանի և Փարուճյանի տվյալները փոքր-ինչ տարբեր են. ըստ դրանց՝ Մամսան ուներ առաքելականների 80 (570 շնչով) և ուղղափառների 38 ծովս՝ (168 շնչով), իսկ Սեդրկայում բնակվում էին 33 առաքելական և 64 ուղղափառ հայեր (Kévorkian and Paboudjian, *Les Arméniens*, 386):

31 Գասպարեան, *Չմշկածագ*, 382-283:

32 Նույն տեղում, 660; Աճեմյան, «*Մամսայ*», 26:

33 Նույն տեղում, 37:

34 Աճեմյանն անվանապես նշում է Խնդրկիկից Մամսա տեղափոխված 12 ընտանիքները (Աճեմյան, «*Մամսայ*», 4; Յովհաննես Աճեմյան, «*Սեթրկայ*»/Ուրոյն տեղագրութիւն Չմշկածագ գաւառի, 6)

35 Ընդհանուր առմամբ, մամսացի հայ հոռոմները բարոյագուրկ վիճակում էին. Աճեմյանի նկարագրությամբ՝ «Գողութիւն, ստութիւն, տաճկաբարոյ ցոփ խօսակցութիւն սովորական են անոնց երկու սեռին մէջ: Հակառակ անոր, որ իրարու ազգական ու բարեկամ են ու խնամի, միշտ միմեանց հետ ամուսնանալով, ընտանեկան սերն ալ կը պակսի անոնց շատերուն մօտ: Անուս կիւնը անկիրթ մարդուն գերի է դարձեր» (Աճեմյան, «*Մամսայ*», 37):

36 Գասպարեան, *Չմշկածագ*, 211; Աճեմյան, «*Մամսայ*», 36:

գազանաբար տանջամահ են արել գյուղի հայ առաքելական քահանա տեր Մամուել Աճեմյանին³⁷:

Այդ ամենից հետո Մամսան դառնում է կոտորածի ու թալանի վայր: Որոշ հայեր կարողանում են փրկվել և ապաստանել լեռներում, սակայն ամիսներ անց ի վերջո ստիպված են լինում իջնել: Վերապրածներից ոմանք վերահաստատվում են Մամսայում, որտեղ մինչև 1915 թ. դեկտեմբերը հավաքված է եղել 57 հոգի: Նրանցից 32-ը բնիկ է եղել: Բացի այդ՝ հայ հոռոմները ապաստան էին տվել իրենց հետ խնամիական-ազգակցական կապեր ունեցող ևս 12 հոգու³⁸: Այդ ընթացքում հայերի տներին ու պարտեզներին տիրացել էին հայ հոռոմները, որոնք և թույլ չէին տալիս վերապրածներին օգտվել դրանց պտուղներից՝ սպառնալով տեղեկացնել ոստիկանությանը: Այսպիսով, Եղեռնը վերապրածները 1917 թ. հեռանում են Երզնկա³⁹:

Հովհաննես Աճեմյանի՝ 1922 թ. հավաքած տեղեկությունների համաձայն՝ մամսացի 171 առաքելական հայերից 87-ը զոհվել է ցեղասպանության ժամանակ, 44-ը՝ վերապրել, իսկ մնացած 40-ի ճակատագիրն անհայտ է: Նա նշում է, որ հետագայում այս թվերը ենթադրաբար փոփոխված պիտի լինեն⁴⁰: Ըստ հեղինակի, սակայն, մամսացի հայ հոռոմները ևս զերծ չեն մնացել զոհերից: Այսպես, 1932 թ. Օհայո նահանգի Թոլիդո քաղաքում հավաքված և հայ հոռոմ տկն Մուլթանայի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ 1915 թ. Մամսայում եղել է հայ հոռոմների 38 տուն (սա նշում է ընտանիքի գլխավորների անունները)՝ 163 անձով, «որոնցմէ մեռած⁴¹ և թրքական բանակին մէջ սպաննուածներու համագումարն է 58 անձ», մեկ անձի ճակատագիրն էլ անհայտ է: Նա նաև նշում է, որ այս թվերը հետագայում «որ այժմ շատ տարբեր ըլլալը որոշ է»⁴²:

1915 թ. Սեդրկա գյուղի հայ տղամարդիկ ևս ձերբակալվում և սպանվում են, մնացածները՝ տեղահանվում: Մի հայ հոռոմ ընտանիք՝ բաղկացած երեք անձից (տկն Աննա, օրիորդ Սոֆիա և մանուկ Կոստան Կոստանյաններ⁴³), հավանաբար զերծ է մնում բնաջնջումից⁴⁴:

37 Գասպարեան, Չմշկածագ, 245, 423, 656; Աճեմյան, «Մամսայ», 38: Աճեմյանը չի նշում, թե ինչու են հայ հոռոմները սպանել հենց քահանային՝ կրոնական մոլեռանդությամբ, թե՛ այլ պատճառով: Ենթադրում ենք, որ սույն եղեռնագործության պատճառը կարող է հետևյալը լինել. ժամանակին տեր Մամուելը հայ հոռոմ վարպետ Ադամի օգնությամբ թաքստոց է շինած եղել եկեղեցական գանձերը պահելու համար: Թաքստոցի տեղը, վարպետից ու քահանայից բացի, որևէ մեկը չի իմացել (Գասպարեան, Չմշկածագ, 210): Հավանաբար ոճրագործները տանջամահ են արել տեր Մամուելին՝ փորձելով նրանից իմանալ գանձարանի տեղը: Մեր այս ենթադրությունն արդարանում է նրանով, որ հետագայում ցեղասպանությունը վերապրածները այդ գանձերը տեսել են հենց Հաջի Յանկոյի տանը (Աճեմյան, «Մամսայ», 35, 47): Սրա հետ մեկտեղ՝ պետք է նշել, որ տեր Մամուելի նահատակության մասին պահպանված մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ նրան սպանել են թուրքական Շնկազ գյուղում, ընդ որում՝ հայ հոռոմների մասնակցության մասին այս տարբերակում խոսք չկա (Ղազարեան, Պատմագիրք, 450-451):

38 Աճեմյան, «Մամսայ», 38:

39 Նույն տեղում, 48:

40 Աճեմյան, «Մամսայ», 2:

41 Խոսքը բնական մահվամբ վախճանվածների մասին է:

42 Նույն տեղում, 2-3:

43 Նույն տեղում, 1:

44 Աճեմյան, «Սեթրկայ», 5:

Իզմիթի նահանգի գյուղերը⁴⁵

Դեռևս 15-րդ և 17-րդ դդ. Իզմիթի նահանգ գաղթած ուղղափառ հայերի բնակավայրերն էին Գեյվե սանջակության Օրթագյուղ (Օրթաքյոյ, Միջինգյուղ, նախնական անվանումը՝ Ագրակ կամ Աղբերակ) և Խուդի (Սարաշլը) գյուղերը, որոնց բնակիչներն այստեղ էին գաղթել համապատասխանաբար Ակնի շրջանի Միջինգեղ (Աղբերակ) ու Խուդի գյուղերից (Ակն քաղաքից հյուսիս)⁴⁶:

Օրթագյուղն ընկած էր Իզմիթ քաղաքից (պատմական Նիկումեդիա) 75 կմ հարավ-արևելք: 20-րդ դ. սկզբներին այս ավանում բնակվել են շուրջ 6000 ուղղափառ և 2000 առաքելական հայեր, համապատասխանաբար մոտավորապես 500 և 200 ընտանիքներ⁴⁷: Ավանում գործում էր արական մեկ դպրոց՝ 8-16 տարեկան 300 սաներով ու հինգ ուսուցիչներով, աղջիկների դպրոց՝ 70 սաներով ու երկու ուսուցչուհիներով, երեք մանկապարտեզ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 4-8 տարեկան 150 երեխա՝ վեց դաստիարակչուհիներով⁴⁸:

Խուդի գյուղն ընկած էր Օրթագյուղից 3 կմ արևելք, իսկ Իզմիթից՝ 48 կմ հարավ-

---

45 Բյուբանիայի հայ հոռոմների մասին բնիկներից քաղված եզակի տեղեկություններ են պահվում արդեն հիշված Փոքրասիական հետազոտությունների կենտրոնում՝ պահոցի ինը ծրարներում, տե՛ս Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-13 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-13). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-14 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-14). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-15 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-15). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-16 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-16). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Χώρα Βιθυνία-32 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-32). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-34 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-34). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-37 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-37). Կենտրոն Μικρασιάτικων Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία-39 (այսուհետ՝ ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆάκ. Β-39).

46 Բարթիկյան, «Հայ-հոռոմները», 237, 251:

47 Նույն տեղում, 247: Հմմտ. Μάγδα Κιτρομηλίδου, «Πασχάλης Πασχαλίδης, ó ιεροδιδάσκαλος τοῦ Χουδίου. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ πνευματικὴ κίνηση ὀρθοδόξων ἀρμενοφόνων πληθυσμῶν τῆς Βιθυνίας στὰ χρόνια 1903-1909», *Μικρασιατικά Χρονικά* 18 (1988): 247: Օրթագյուղի երաժշտագետ Գ. Պախտիկունս իր մի գործում ընդունում է այս թվերը, այլուր սակայն ուղղափառների թիվը իջեցնում է 4000-ի (տե՛ս Դեօրցու Δ. Παχτικός, *Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες ἐν Βιθυνία* (Αθήνα, 1893), 7. Գ. Δ. Παχτικός, «Ὁρτάκιοι τῆς Βιθυνίας», *Ἐστία* (Աթենք), 1892, 6 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος), 96): Ըստ Գասապյանի՝ Իզմիթի հայ հոռոմների ընդհանուր թիվը հասել է շուրջ 8000-ի (Մինաս Գ. Գասապյան (Ֆարհատ), *Հայերը Նիկումիդիոյ գաւառին մէջ. Ուսումնասիրութիւն վիճակագրական ցուցակներով և քարտէսով* (Պարտիզակ, 1913, 240): Այլ տեղում նա հաշվում է մոտավորապես 5750 հոգի՝ բաժանված 1150 ընտանիքների, ըստ այսմ՝ Գեյվեում՝ 15 տուն, Միջնագյուղում՝ 750, Խուդիում՝ 250, Բուրհանիեում ու Շաշլիում՝ 40-ական և Բյուպում՝ 55 (Ֆարհատ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս) 1/14 ապրիլ 1910, 1): Թվերի այս տատանումները հավանաբար կախված են նրանից, թե ընտանիքում միջինը քանի շունչ է ենթադրվում: Այսպես, ըստ Գեորգիոս Պախտիկիսի՝ 1891 թ. դրությամբ Խուդիում կար 450 ընտանիք, որից 250-ը՝ քրիստոնյա, 200-ը՝ թուրք, ընդ որում՝ ընտանիքում կար նվազագույնը 6 երեխա, ըստ դրա՝ ընտանիքը բաղկացած էր լինում առնվազն 8 հոգուց՝ չհաշված, որ հաճախ ընտանիքները մեկ հարկի տակ կազմում էին գերդաստան՝ բաղկացած 20-30 հոգուց: Ըստ նույն հեղինակի՝ Խուդիի հայ հոռոմները կազմում էին 2000 հոգի, իսկ Օրթագյուղիը՝ 6000 (Բարթիկյան, «Հայ հոռոմները», 241, 247):

48 Ֆարհատ, «Հայ-Հոռոմները», 2:

արևելք: Տեղի ավանդազրույցների համաձայն՝ գյուղը հիմնել է 7 ընտանիք, որից 5-ը եղել է հայ հոռոմ, իսկ 2-ը՝ թուրք: Ժամանակի ընթացքում քրիստոնյա ընտանիքների թիվը հասել է 250-300-ի: 6 հույն ընտանիք եկել էր Էպիրոսից (հյուսիսարևմտյան Հունաստան) ու Կեսարիայից: Թուրքերը բնակվել են առանձին թաղում, և նրանց թիվը հասել է 70 ծխի:⁴⁹: 20-րդ դ. սկզբում Խուդիում բնակվում էր մոտավորապես 1200-2000 հայ հոռոմ և 500-800 թուրք⁵⁰: Գյուղի քրիստոնյաների արական դպրոցն ունեցել է շուրջ 130-160 աշակերտ, իսկ օրիորդաց վարժարանը՝ 100 սան⁵¹: Այլ տվյալներով՝ Խուդիի դպրոցը երկսեռ է եղել և ունեցել է 7-15 տարեկան սաներ՝ 160 տղա, 170 աղջիկ: Երկսեռ է եղել նաև մանկապարտեզը՝ շուրջ 40 երեխաներով⁵²:

Այս երկու գյուղերի բնակիչները հիմնում են տարածաշրջանի մի քանի հայ հոռոմ բնակավայր: Այսպես, Խուդիից առաջացած գյուղերից էր Բուրհանիեն, որը 1850 թ.՝ Երուսաղեմ ուխտի գնալուց հետո հիմնադրել է հայ հոռոմ «հաջի» կոչված Անաստաս Միրաբողլին (1820-1903 թթ.): Նրա որդին՝ պապա (հայր) Հակոբը (1854-1920 թթ.), եղել է քյուղի քահանան և նահատակվել է հայ հոռոմների ջարդերի ժամանակ: Բուրհանիեն սկզբնապես ունեցել է 65 ծուխ, որոնք ժամանակի ընթացքում հասել են 100-ի⁵³:

Իզմիրի նահանգի հայ հոռոմների գյուղերից էին Գյուպը (շուրջ 60-80 ծուխ) ու Սաշլըն (40 ծուխ), որոնք հիմնել էին օրթագյուղիները⁵⁴: Ինչ վերաբերում է կրթական վիճակին, ապա 20-րդ դարասկզբին Բուրհանիեի դպրոցն ուներ 40 աշակերտ, Գյուպինը՝ 50, Սաշլընինը՝ 35⁵⁵:

Սակավաթիվ հայություն կար Գեյվե ավանում և դրան հարակից Էջմե գյուղում. 20-րդ դարասկզբին 5000 թուրք բնակչություն ունեցող Գեյվեում բնակվել է մոտ 10-15 հայ հոռոմ ընտանիք՝ 70 շնչով, և գրեթե նույնքան առաքելական հայեր⁵⁶: Գեյվեի քրիստոնեական դպրոցն ուներ 20 սան՝ տղա և աղջիկ⁵⁷:

Մոտավորապես 1744-1753 թթ. Իզմիրի նահանգի Կանդրայի սանջակում՝ Ադաբազարից դեպի հյուսիս-արևելք, հիմնվել էր Ֆնդըզըլը գյուղախումբը՝ բաղկացած չորս գյուղերից՝ Փափազ, Լևենդ (Վերի Գյուղ), Կադար և Աշաա (Վարի Գյուղ կամ

49 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-39.

50 Կիրոսղիծու, «Պասչալից Պասչալիծից», 244-245:

51 Կիրոսղիծու, «Պասչալից Պասչալիծից», 244-245, 251:

52 Ֆարիստ, «Հայ-Հոռոմները», 2:

53 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-37. ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-39.

54 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-34. Ըստ Գևորգյանի և Փաբուճյանի տեղեկությունների՝ Քյուպում բնակվում էին 1064 ուղղափառ հայեր (Kévorkian and Paboudjian, *Les Arméniens*, 138):

55 Ֆարիստ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ*, 1910, 11/24 ապրիլ 2:

56 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-33, Ե-34. Այս թվերից շատ տարբեր են Գևորգյանի ու Փաբուճյանի տրամադրած թվերը, համաձայն որոնց՝ Գեյվեում ու Էջմեում կար 385 տուն առաքելական հայեր՝ 2168 շնչով և 800 ծուխ հայ հոռոմներ (Kévorkian and Paboudjian, *Les Arméniens*, 139-140):

57 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-33:

Ներքին Ֆնդըզըլը)⁵⁸: 20-րդ դարասկզբին Ֆնդըզլիի հայ հոռոմների ընտանիքների թիվը հասնում էր շուրջ 300-ի⁵⁹: Մասնավորապես Լևենդն ու Փափազը միասին ունեցել են 170 ծովա, Կադարը՝ 90, Աշաան՝ 63, այսինքն՝ 323 հայ հոռոմ ընտանիք, հետևաբար՝ շուրջ 1615 հոգի⁶⁰: Բացի այդ՝ Կադարում բնակվել է 1, Փափազում՝ 2⁶¹, իսկ Վարի Գյուղում՝ 15 հայ առաքելական ընտանիք⁶²: Ֆնդըզլիի ուղղափառ հայերը սերտ կապեր են ունեցել Ադաբազարի հայերի հետ, ինչն ապահովել է մայրենի լեզվի պահպանությունը⁶³:

19-րդ դ. վերջում սկսվում է Իզմիրի հայ հոռոմների հելլենացման գործընթացը, որի մանրամասնությունները լուսաբանել ենք առանձին հրատարակմամբ⁶⁴: Ազգային ինքնությունն սկիզբնապես չունենալու պատճառով հույն հոգևորականության անմիջական ենթակայության տակ գտնվելով, չունենալով կրթական անհրաժեշտ մակարդակ ու համակարգ, միլլեթային դրվածքի պատճառով բավականին անջրպետված լինելով հայության մնացյալ հատվածից⁶⁵՝ փոքրաթիվ ուղղափառ հայերը չեն ունեցել որևէ միջոց՝ հելլենացմանն ընդդիմանալու համար: Այդ ցավալի գործընթացները համընկնում են համիդյան հայասպան քաղաքականության տարիների հետ, երբ արյունոտ սուլթանը մի ձեռքով կոտորում էր հայերին, մյուս ձեռքով ցուցադրաբար փաղաքշում էր հույներին՝ այդ կերպ բացառելով հայ-հունական փո-

58 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-13.

59 Μάρκος Κλεώνυμος, Χρήστος Παπαδόπουλος, *Βιθυνικά ή επίτομος μονογραφία της Βιθυνίας και τῶν πόλεων τῆς*, Κωνσταντινούπολις, 1867, 155:

60 Այլ տեղեկատուների համաձայն՝ Աշաան ունեցել է 100, Կադարը՝ 180, Լևենդը՝ 150 ընտանիքներ (ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-14: ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-15, ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-16): Այլուր ունենք նաև հետևյալ թվերը. Ֆնդըզլը գյուղախմբում կար 300 տուն, որոնցից Փափազը՝ 40-50, Լևենդը՝ 100-110, Կադարը՝ 70-80, իսկ Աշաան՝ 60-70 (ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-16):

61 Այս երկու ընտանիքները, որոնցից մեկը բաղկացած էր մորից ու որդուց, իսկ մյուսը՝ նրանց ազգականներից, ստիպված են լինում մկրտվել ուղղափառ ծեսով, որպեսզի տղան կարողանա ամուսնանալ իր սիրած հայ հոռոմ աղջկա հետ: Տարիներ անց՝ 1915 թ., երբ թուրքերն ուզում են սպանդի ենթարկել այդ երկու ընտանիքին, հայ հոռոմները դա թույլ չեն տալիս, և ի վերջո նրանք կարողանում են Հունաստան գաղթել (ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-13):

62 ԿՄՏ/ԱՊՊ, ֆակ. Ե-13. Ֆարհատ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ*, 1910, 7/20 մայիս, 1: Ըստ Գևորգյանի և Փաբուճյանի՝ Ֆնդըզլում կար 100 տուն՝ 500 շնչով (Kévorkian and Paboudjian, *Les Arméniens*, 139):

63 Ֆարհատ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ*, 1910, 7/20 մայիս, 1:

64 Գևորգ Ղազարյան, «Հայ հոռոմների ազգային ինքնության խնդրի շուրջ», Լևոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ: Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-29 հունիսի 2018 թ.), Երևան, Մատենադարան, 2019, 180-204:

65 Տակավին 1910 թ. Մ. Գասապյանն ահազանգում էր, որ հայության բոլոր հատվածերը պիտի համախմբվեն «լայն ազգային յուսադրական գաղափարի մը շուրջը: Այս միտքը անոնք պիտի կրնան իրականացնել, որոնք «ազգը» միայն լուսաորջական եկեղեցույ պատերէն ներս չեն ընդունիր, այլ կ'ընդունին, որ այդ պատերէն դուրս ալ կան Հայութեան հարագատ անդամներ, ըլլան անոնք Աւետարանական, Կաթոլիկ, Յունադաւան կամ Օրթոտոքս, վասնզի ոճիր է ներկայ դարուն մէջ շփոթել ազգը կրօնքին հետ, որ անհատական խղճի խնդիր մըն է լոկ» (Ֆարհատ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ*, 1910, մարտ 30/12 ապրիլ, 1):

խօսգնության ու զինակցության որևէ հեռանկար⁶⁶: Այդ իրավիճակում իհարկե թուրքերը շահագրգռված էին հայ հոռոմներին համարել «հույն» և ոչ թե սպանդի ենթակա «էրմենի»:

Հելլենացման գործընթացը շատ ավելի խորն էր Իզմիրի նահանգում, քան թե Ակսում, որտեղ հայ հոռոմները շատ շփումներ չունեին հունական կենտրոնների հետ: Իսկ Իզմիրում հունական քարոզչության ազդեցիկ միջոցները դառնում են դավանական խտրականության սերմանումն ու հունարեն լեզվի տարածումը, ինչի հետևանքով երկուստեք սրվում են առաքելական և ուղղափառ հայերի հարաբերությունները՝ ֆանատիզմի ու արյունոտ ընդհարումների աստիճան⁶⁷: Օրինակ, եթե Օրթաքոյում մեծահասակները դեռ կարողանում էին ընդհանուր լեզու գտնել, ապա երկու դավանանքների պատկանող երեխաների ու երիտասարդների միջև տեղի էին ունենում արյունոտ ընդհարումներ, ընդ որում՝ հոգևորականությունն էր կրոնական թշնամանք հրահրում երկուստեք⁶⁸: 20-րդ դարասկզբին Բյուրանիայի հայ հոռոմները թեպետ գրեթե կորցրել էին հայկական ինքնագիտակցությունը կամ ամեն կերպ թաքցնում էին իրենց իրական ազգությունն ու իրենք իրենց հույն համարում, այնուամենայնիվ պահում էին լեզուն՝ ազգի ինքնությունը պահպանող կարևորագույն գործոնը: Հենց դա է դառնում հույն պրոպագանդիստների հիմնական թիրախը. հայոց լեզվի կիրառությունը հետապնդվում էր հասարակական վայրերում ու դպրոցներում, հայերեն խոսելու համար սահմանված էր դրամական տույժ, դպրոցներում՝ ֆիզիկական պատիժ⁶⁹: Եվ նույնիսկ այդ միջոցները բավական չէին արմատախիլ անելու հայ հոռոմների մայրենին:

Բյուրանիայի հայ հոռոմների ծանր վիճակը կարգավորելու ազնիվ փորձ է կատարում 1912 թ. Հովակիմ Գ տիեզերական պատրիարքը (1878-1884, 1901-1912 թթ.)⁷⁰: Ավելին՝ հասկանալով, որ հույներն ու հայերը մահվան սպառնալիքի տակ են, քայլեր է ձեռնարկում՝ միավորվելու վերջիններիս երիտթուրքերի դեմ, սակայն նույն 1912 թ. թուրքերն սկսում են խժոժություններ սերմանել Իզմիրի հայ հոռոմների ու առաքելական հայերի միջև: Ի մասնավորի՝ Գեյվեում թուրքերը վերջիններիս դրդում են աշխատանքից հեռացնել հայ հոռոմներին և խուսափել նրանց հետ շփումներից: Ի վերջո գեյվեցի հայ հոռոմներն ստիպված են լինում լքել ավանը՝ հաստատվելով Օրթաքոյում⁷¹:

1915 թ., երբ սկսվում է Մեծ եղեռնը, և օրթաքոյոցի առաքելական հայերը բռնում են մահվան ճանապարհը, հայ հոռոմները շտապում են օգտվել նրանց թողած ունեցվածքից, օրինակ՝ գնում էին հայկական դպրոց՝ հաստակի տախտակները հանելու

66 Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Αδελφά έθνη εν μέσω θυέλλης: Αρμένιοι και Έλληνες στις μεγάλες κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος (1856-1914)*, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015), 154-159:

67 Ֆարիստ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ*, 1910, 11/24 ապրիլ, 1-2:

68 ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. Β-34.

69 Նույն տեղում. Ֆարիստ, «Հայ-Հոռոմները», *Ազատամարտ*, 1910, 17-30 ապրիլ, 2:

70 Χασιώτης, *Αδελφά έθνη*, 482-483:

71 ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. Β-33:

և օգտագործելու իրենց նպատակների համար⁷²: Սակայն Իզմիրի հայ հոռոմների հաշված տարիներ անց պատում էր նույն սոսկալի ճակատագիրը. 1920 թ. ամռանը մի քանի օրում բնաջնջվում են Բյութանիայի հայ հոռոմները, մոտավորապես 10000 հոգի⁷³:

Օրթագյուղի կոտորածների մասին մանրամասն պատմել է վերապրած օրթագյուղցի Խ. Հաջիգեորգիուն (Հաջյանցը) իր հուշագրության մեջ⁷⁴: Ըստ նրա՝ 1920 թ. Ջատկին հաջորդող երեքշաբթի օրը՝ ապրիլի 13-ին, քեմալական զորքը շրջապատում է Օրթագյուղն ու սկսում գնդակոծել այն: Ջինված գյուղացիները երեք օր պաշտպանվում են, սակայն ի վերջո ստիպված են լինում ապաստանել սարերում՝ գյուղն անպաշտպան թողնելով: Թուրքերն արդեն իսկ հրկիզել էին բավականաչափ տներ ու սպանել մոտավորապես 200 բնակիչների: Թուրքերի հրահանգով՝ օրթագյուղցիները լքում են իրենց բնակավայրն ու հեռանում հարևան գյուղերը, սակայն մի քանի օր անց վերադառնում են իրենց տները: Այս առաջին հարձակման ժամանակ ձերբակալվում են ու անվերադարձ Կարին (Էրզրում) արքայություն գյուղի գլխավորները: Նույն ընթացքում թուրքերը չարչարում են նաև Օրթագյուղի քահանա պապա Անգելոս Դիմիտրյանին (Դիմիտրիադիսին) և արքայություն Մամուրեթ-Էլ-Ազիզ, որտեղ էլ նա կնքում է իր մահկանացուն⁷⁵:

Մայիսի կեսերին սկսվում է թշնամու երկրորդ հարձակումը: Հրետակոծությունից հետո թուրքերը, գյուղ ներխուժելով, սկսում են թալանն ու կոտորածը: Այսպես, շուրջ 200 տղամարդու կողոպտում են, մերկացնում, մորթում և դիակներն այրում են Օրթագյուղի Սբ. Գևորգ ուղղափառ եկեղեցում⁷⁶: Գյուղը հրո ճարակ դարձնելով ու կոտորելով մարդկանց՝ թուրքերը հեռանում են, իսկ օրթագյուղցիները դեռ փորձում էին ապրել մոխրի ու ավերակների մեջ⁷⁷:

Օրթագյուղի երրորդ և այս անգամ արդեն վերջնական կործանումը տեղի է ունենում նույն թվականի ամռանը, երբ քեմալական չեթեների գլխավոր Գյավուր Ալիի հրոսակները ավերում են գյուղը: Նույն ողբերգական ճակատագրին են արժանանում շրջանի հայ հոռոմների մյուս գյուղերը: Բժիշկ Վ. Ադամանդիադիսի վկայությամբ՝ «Այս ողջ բնակչությունը... մոտավորապես տասնհինգ հազար բնակիչներով, կու-

72 КМΣ/ΑΠΠ, φάκ. Β-34:

73 Բարթիկյան, «Հայ հոռոմները», 257-258: Սոսկալի կոտորածից փրկվում է հայ հոռոմների ընդամենը տասը տոկոսը՝ գյուղերից պատահմամբ բացակայելով: Օրինակ՝ Բուրհանիեի 600 բնակիչներից փրկվում է միայն 50-ը:

74 Χρήστος Χατζηγεωργίου, *Τὸ Ὀρτάκιοῖ Βιθυνίας. Αἱ σφαγαὶ καὶ ξεθεμελίωσις αὐτῶν* (Ἀθήναι: 1965): Ցանկալի է, որ Հաջյանցի այս գիրքը թարգմանվի ու հրատարակվի հայերեն, քանի որ Օրթագյուղի կոտորածների մասին մանրամասն ու ամբողջական միակ հուշապատումն է: Նշենք նաև, որ Իզմիրի հայ հոռոմների կոտորածների մասին բավականաչափ վկայություններ կան, որ ականատեսի շառավիղներն են հրատարակել «Βιθυνιακά Χρονικά» (Բյութանիական ժամանակագրություններ) պարբերականում: Մենք նպատակ ունենք հետագայում առանձին հրատարակմամբ ներկայացնել դրանք հայ ընթերցողին:

75 Χατζηγεωργίου, *Τὸ Ὀρτάκιοῖ*, 7, 23:

76 Նույն տեղում, 34:

77 Նույն տեղում, 44:

տակվեց Կարա Չայ (Սանգարիոս) գետի մոտ գտնվող քարավանատներում: Այնտեղ խոշտանգվեցին, պատվազրկվեցին և ի վերջո մորթվեցին չեթեների ձեռքով, որոնց օժանդակում էր տեղի թուրք բնակչությունը: Ասում են, որ կոտորածը տևել է երեք օր: Պատահաբար շրջակա անտառներում ապաստան գտած բնակչության մնացորդներին հետապնդում էին շներով, իսկ ձերբակալվածներին պատվազրկելու հետ մեկտեղ՝ անդամահատում էին»⁷⁸: Նույն հեղինակը նշում է նաև Բյուրթանիայի հայ հոռոմների ընտանիքների թիվը և նրանցից խլված համայնքային ու անձնական ունեցվածքը՝ թուրքական թղթե լիրայով⁷⁹.

Բնակավայր	Ընտանիքների թիվը	Համայնքային ունեցվածքը	Անձնական ունեցվածքը
Ֆնդրգլը (Աշաքըյո, Լևենդըյո, Կաստարըյո)	400	250 000	1 200 000
Գեյվե ավան և կայարան	200	180 000	600 000
Օրթաքըյո	1200	800 000	7 200 000
Բուրհանիե	600	300 000	1 800 000
Խոռլի	800	450 000	4 000 000
Գյուր	120	60 000	360 000
Սաշլը	80	30 000	240 000
Σ	3400	2 մլն 70 հազար լիրա	15 մլն 400 հազար լիրա ⁸⁰

Գաղթ դեպի Հունաստան

1920 թ. հոդուսցի 30 ընտանիք Նովոռոսիյսկից հասնում է Տրապիզոն, նրանցից 4-ը նույնիսկ վերադառնում է Հոդուս, սակայն ժամանակավորապես⁸¹: 1924 թ. հո-

78 Βενέδικτος Ἀδαμαντιάδης, «Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς εἰς ἀνθρώπιναις ὑπάρξειαι καὶ εἰς χρέημα ἀπώλειαι συνειπέαι τῆς ἐκρίζωσεωσ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆσ βορειοδυτικῆσ Μικράσ Ἀσίαισ», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 7 (1957): 86-87: Հմնմ. Στάθης Πελαγίδησ, «Τα δεινοπαθήματα των Ἑλλήνων στισ περιοχέσ Νικομήδειαισ καὶ Νίκαιαισ (καλοκαίρι του 1920), *Αρχεῖον Πόντου* 53 (2011): 47-48:

79 Βενέδικτος Ἀδαμαντιάδησ, «Ἐκθεσις», 95, 97.

80 Վենետիկոս Արամանդիադիսի բերած թվերի մեջ նկատելի է չափազանցությունը, այդ իսկ պատճառով Բարթիկյանը կարծում է, որ նրա այդ հաշվարկերի մեջ նկատի է առնված ոչ միայն հայ հոռոմների, այլև առաքելական հայերի ունեցվածքը (Բարթիկյան, «Հայ-հոռոմները», 259-260):

81 Կ. Լամսիդիս, «Χογούζ. Ἑλληνικὸν Ἀρμενόφωνον χωρίον τοῦ Ἐρζιγγιαν Πόντου», *Ποντιακὴ Ἔστια*, τεύχ. 74-75 (1956): 3580. Μάξιμοσ Μαραβελάκησ, Ἀπόστολοσ Βακαλόπουλοσ, Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεισ ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκησ (Θεσσαλονίκη, 1955), 110. Ղազարյան, «Բարձր Հայրի», սյունակ 379:

դուստրիների մեծ մասը՝ 98 ընտանիք, պապա Նիկոլի առաջնորդությամբ մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից էլ՝ Հունաստան: Այստեղ նրանք հաստատվում են Դուդուլար գյուղում (այժմ՝ Սալոնիկի Դիավատա թաղամաս)⁸²: Նույն տեղում բնակություն է հաստատում նաև մուշեղկացի 6 ընտանիք, ինչպես նաև 87 հույն ընտանիք՝ արևմտյան Փոքր Ասիայից⁸³: Բացի այդ՝ հողուսցի 15 ընտանիք մնում է Խորհրդային Ռուսաստանում, 2-ը՝ Կոստանդնուպոլսում, 4 ընտանիք մեկնում է Բուլղարիա, 1 ընտանիք էլ՝ Ռումինիա⁸⁴:

1923 թ. հուլիսի 24-ին կնքվում է Լոզանի պայմանագիրը, որի կետերից մեկը Հունաստանի ու Թուրքիայի միջև մուսուլման և ուղղափառ ազգաբնակչության փոխանակումն էր: Ահա այսպես, հայ հոռոմների սակավաթիվ մնացորդները շուրջ 1 500 000 փոքրասիացի հույների հետ Հունաստան են գաղթում: Ակնի հայ հոռոմները, Ձորակի վերջին քահանա Գրիգոր Փափագյանի (Փափագոլլի, 1866-1951) գլխավորությամբ, բռնելով պարտադրված գաղթի ճանապարհը, 1924 թ. հասնում են Հունաստան: Դրանք ընդամենը 25 հայ հոռոմ ընտանիքներ էին Վանքից, 35 ընտանիք՝ Մուշեղկայից, 10-ական ընտանիքներ էլ՝ Շրգուից ու Ձորակից: Բացի այդ՝ Շրգուից 5 ընտանիք մեկնում է Դամասկոս, մի քանիսն էլ՝ Կոստանդնուպոլիս: Հունաստան հասած ակնեցիներն իրենց բնակության վայր ընտրում են Էվիա կղզու Կաստանիոտիսա գյուղի հարևան տարածքը՝ նմանեցնով կորսված հայրենիքին, և այնտեղ հիմնում են Նեա Էզին (Նոր Ակն) գյուղը⁸⁵: 1928 թ. դրությամբ այն ուներ 207 բնակիչ: Հետագայում Նեա Էզինը միացվում է Կաստանիոտիսայի հետ:

Նույն 1924 թ. մամսացի 35 ընտանիք՝ պապա Անդրեաս քահանայի գլխավորությամբ հաստատվում է Հունաստանի Կիլիկիա մարզի Շեքերլի (այժմ՝ Ջախարատո, Կիլիկիա մարզկենտրոնից 4,5 կմ հյուսիս), որտեղ մինչ այդ բնակություն էր հաստատել 15 պոնտացի հույն ընտանիք: Հետագայում նրանց միանում են Վրաստանի Ծիսգարոյից գաղթած հույներ: Մամսացի 8-9 ընտանիք էլ հաստատվում է նույն շրջանի Պիկրոլիմնի գյուղում⁸⁶:

Այսպիսով, 19-րդ դ. վերջում և 20-րդ դ. սկզբում Օսմանյան կայսրությունում ծա-

---

82 Λαμτσιδης, «Χογούζ», 3580: Ղազարյան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 379: Հունաստանում հաստատված հողուսցի ընտանիքների թիվը հստակ չէ: Ինչպես տեսանք՝ մինչև 1916-18 թթ. ողբերգական իրադարձությունները գյուղն ուներ ամենաշատը 130 ընտանիք: Կ. Լամցիդիսը թեպետ ընդգծում է, որ գաղթի ճանապարհներին հողուսցիների մեծագույն մասը կյանքին հրաժեշտ տվեց, մինևնույն ժամանակ նշում է, որ Դիավատա ժամանեց 103 հողուսցի ընտանիք (Λαμτσιδης, «Χογούζ», 3581. Ղազարյան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 382): Գ. Անաստասիադիսը նշում է, որ 1926 թ. Ռուսաստանից Դիավատա ժամանեցին 50 հայ հոռոմ ընտանիքներ. Իսկ Մաքսիմոս Մարավելակիսն ու Ապոստոլոս Վակարպուրոսը նույն թվականի դրությամբ նշում են 98 ընտանիքներ (Բարթիկյան, «Հայ-հոռոմները», 250. Μαραβελάκης, «Αι προσφυγικαι», 109. Ղազարյան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 365):

83 Μαραβελάκης, «Αι προσφυγικαι», 109. Ղազարյան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 365:

84 Ղազարյան, «Բարձր Հայքի», սյունակ 368:

85 ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. ΧΕ-1. ΚΜΣ/ΑΠΠ, φάκ. ΧΕ-3:

86 Աճեմյանը նշում է մամսացի երկու հայ հոռոմների՝ Մարիայի որդի Յորդան աղային, Խովաս Յորգիին ու Պապայան Անդրեասին, որոնք հաստատվել են Հալեպում (Աճեմյան, «Մեթրկայ», 6):

վալված հակաքրիստոնեական քաղաքականության պայմաններում հայ հոռոմները հայտնվել էին կրկնակի հարվածի տակ: Թեպետ համիդյան կոտորածների ժամանակ նրանք զերծ են մնում ֆիզիկական բնաջնջումից, սակայն նրանց մեջ ավելի է խորանում ազգային ինքնության կորստի գործընթացը, որն առավել ընդգծված է դրսևորվում Իզմիթի նահանգում: Հայկական ինքնությունից հեռանալն ու «հայախոս հույն» համարվելը ուղղափառ հայերին հիմնականում զերծ է պահում Հայոց ցեղասպանության սարսափներից, սակայն մյուս կողմից՝ այդ հանգամանքը նրանց բախտակից է դարձնում հույն ժողովրդին. եթե Իզմիթի հայ հոռոմները 1920 թ. հույների հետ զանգվածաբար բնաջնջվում են, ապա Արևմտյան Հայաստանի սակավաթիվ ուղղափառ հայեր 1924 թ. փոքրասիացի հույների հետ ստիպված են լինում մեկընդմիջտ լքել հայրենի եզերքն ու գաղթել Հունաստան:

THE HAY HOROMS IN THE WHIRLPOOL OF THE MASSACRES OF CHRISTIANS IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Gevorg S. Kazaryan
University of Athens, Greece

SUMMARY

The Orthodox Armenians or so-called Hay Horoms (Armenian Romans) in the late 19th – early 20th centuries were compactly settled in Western Armenia, namely in the villages of Vank, Dzorak, Shrzu and Musheghka in Akn district, in the villages of Mamsa, Sedrka and Khenderkik in Chemishkatsag district, as well as in the village of Hoghus in Kamakh region. Apart from this, the migrants from Akn and Hoghus resided in the villages of Ortakyöy, Khudi and in other places of Izmit province (historical Bithynia). During the Hamidian massacres in 1895-1896 the Orthodox Armenians did not suffer great loss. However, after these events, the process of Hellenization started to strengthen among the Hay Horoms, so that in the early 20th century they were no longer considered as Orthodox Armenians, but Armenian-speaking Greeks. For this reason they avoided the horrors of the Armenian Genocide except the Hoghus village whose habitants left their homeland to avoid being deported. Later the survived villagers immigrated to Greece. In the summer of 1920 the Hay Horoms of the Izmit province, approximately 10,000 people, were perished and their villages were destroyed. As regards the few Orthodox Armenians of Akn and Chemishkatsag regions, according to the Treaty of Lausanne (1923) they emigrated from Turkey to Greece with the Greek population of Asia Minor.

Key words: Armenian Genocide, Greek Genocide, Hamidian Massacres, Hay Horoms, Orthodox Armenians, Western Armenia, Akn, Chemishkatsag, Bithynia, Izmit.

ХАЙ ХОРОМЫ В ВОДОВОРОТЕ РЕЗНИ ХРИСТИАН КОНЦА 19-го – НАЧАЛА 20-го ВЕКА.

Геворг С. Казарян
Афинский университет, Греция

РЕЗЮМЕ

Православные армяне или так называемые хай хоромы (армяне-ромей) в конце 19-го – начале 20-го вв. компактно проживали в Западной Армении, именно в деревнях Ванк, Дзорак, Шрзу и Мушегка Акнской области, в деревнях Мамса, Седрка и Хндркик Чимишкацагской области, а также в деревне Хогус области Ерзынка. Кроме того, выходцы из Акна и Хогуса проживали в поселках Ортакей, Худи и в иных местах Измитского вилайета (историческая Вифиния). Во время резни армян, учиненной при султане Амбул Гамиде II в 1895-1896 гг. хай хоромы, не понесли особых потерь, однако после резни среди них усилились процессы эллинизации, из-за чего в начале 20-го в. они уже считались не армянами, а армяноязычными греками. Как таковые, православные армяне избежали ужасов Геноцида армян 1915 г., за исключением деревни Хогус, жители которой, спасаясь от депортации, покинули родные места. Впоследствии выжившие хогусцы мигрировали в Грецию. Летом 1920 г. массовому уничтожению подверглись хай хоромы Измитского вилайета, общей численностью около 10,000 человек. Что касается немногочисленных православных армян Акнской и Чимишкацагской областей, то согласно Лозаннскому мирному договору 1923 г. они были переселены в Грецию вместе с греческим населением Малой Азии.

Ключевые слова: Геноцид армян, геноцид греков, гамидовская резня, православные армяне, хай хоромы, Западная Армения, Акн, Чимишкацаг, Вифиния, Измит.

REFERENCES Unpublished Works

Achemyan, Hovhannes. «Մամսա»/Ուրդի տեղագրութիւն Չիմիշկատց գաւառի [Mamsa/Special Topography of Chimishkatsag province]. Boston, 1954, Archive of the National Association for Armenian Studies and Research (NAASR, Belmont, MA);

Achemyan, Hovhannes. «Սե՛րքլալ»/Ուրդի տեղագրութիւն Չիմիշկատց գաւառի [Set'rka/Special Topography of Chimishkatsag province]. Boston, 1954, Archive of the National Association for Armenian Studies and Research (NAASR, Belmont, MA);

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Βιθυνία [Centre for Asia Minor Studies/Archive of Oral Tradition/Convert Country of Bithynia];

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών/Αρχείο προφορικής παράδοσης/Φάκελος Χώρα

Ευφράτη [Centre for Asia Minor Studies/Archive of Oral Tradition/Convert Country of Euphrates].

Published works

«Ակն քաղաքի կոտորածը» [The Massacre of Akn City]. *Droshak*, Periodical of Armenian Revolutionary Federation (Tiflis-Vienna-Geneva), 1896, № 26, 194-195;

Adanantiadis, Venediktos. «Έκθεσις ἐπὶ τῆς εἰς ἀνθρώπινας ὑπάρξεις καὶ εἰς χρέμα ἀπώλειας συνεπεία τῆς ἐκρίζωσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς βορειοδυτικῆς Μικράς Ἀσίας» [Report about the Human and Financial Losses Due to Uprooting of Greek Population of North-Western Asia Minor]. *Mikrasiatika Chronika* 7 (1957): 83-100;

Bart'kikyan, Hrach'. «Հայ-հոռոմները (քաղկեդոնիկ հայերը) հունական պարբերականներում» [Hay Horoms (Chalcedonian Armenians) in Greek Periodicals]. *Historical-Philological Journal* 3 (2008): 237-260;

Chajigeorgiou, Christos. *Τὸ Ὀρτάκιοϊ Βιθυνίας. Αἱ σφαγαὶ καὶ ξεθεμελίωσις αὐτῶν* [Ortakyöy of Bythinia, its Massacres and Demolition]. Athens, 1965;

Chanikyan, Hovsep. *Հուրիւք Ակնայ* [Antiquities of Akn], Tiflis: Rotineants', 1895;

Chasiotis, Ioannis. *Ἀδελφὰ ἔθνη ἐν μέσῳ θύελλης: Ἀρμένιοι καὶ Ἕλληνες στὶς μεγάλες κρίσεις τοῦ Ανατολικοῦ ζητήματος (1856-1914)* [The Brother Nations in the Storm: the Armenians and the Greeks in the Great Crises of the Oriental Question (1850-1914)]. Thessaloniki: University Studio Press, 2015;

Farhat (Minas Gasapian). «Հայ-Հոռոմները կամ յունադասան Հայերը [Ուսումնասիրութեան փորձ]» [Hay Horoms or Orthodox Armenians [Attempt of Researching]]. *Azatomart* (Constantinople), 1910;

Gasapian, Minas. *Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ. Ուսումնասիրութիւն վիճակագրական ցուցակներով և քարտէսով* [The Armenians in Nicomedia Province: Researching with Statistic Lists and a Map]. Partizak, 1913;

Gasparyan, Hambardzum. *Չիմիշկատց և իր գիւղերը* [Chimishkatsag and its Villages]. *Payqar* (Boston), 1969;

Ghazaryan, Haykazn. *Պատմագիրք Չիմիշկատցի* [Book of History of Chimishkatsag]. Beirut: Hamazgayin, 1971;

Kazaryan, Gevorg, «Բարձր Հայքի Հոդուս գիւղը յունալեզու հրապարակումներում» [The Village Hoghus of Higer Armenia in Greek Publications]. *Handes Amsorya* (2020), col. 357-382.

Kazaryan, Gevorg. «Ակնի հայ հոռոմները» [The Hay Horoms of Akn]. *Vardzk* 12 (2016): 19-26;

Kazaryan, Gevorg. «Ակնի Վանք գյուղի 1787 թվականի հայ հոռոմների Ավետարանը» [The Gospel of Orthodox Armenians of the Vank Village of the Akn Region]. *Bulletin of Matenadaran* 24 (2017): 222-232;

Kazaryan, Gevorg. «Արևմտյան Հայաստանի հայ-հոռոմների ավանդազրույցներն ու ավանդույթները» [The Tales and Traditions of Hay Horoms of Western Armenia].

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Գևորգ Ս. Ղազարյան, Աստվածաբանության դոկտոր, գրաբարի դասավանդող Աթենքի համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետին կից Արևելյան Քրիստոնեության ուսումնասիրության կենտրոնում:

Ուսումնասիրությունների ոլորտը՝ աստվածաբանություն, եկեղեցու պատմություն, հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերություններ, ուղղափառ հայերի պատմություն: Էլ-հասցե՝ gkazaryan@theol.uoa.gr

Gevorg S. Kazaryan, Doctor of Theology, Teacher of Ancient Armenian Language (Grabar) in Oriental Christianity Research Laboratory at the Faculty of Theology of the University of Athens.

Research fields – Theology, Ecclesiastical History, Armeno-Byzantine Ecclesiastical Relations, History of Orthodox Armenians.

E-mail: gkazaryan@theol.uoa.gr

Геворг С. Казарян, доктор богословия, преподаватель древнеармянского языка (грабара) в Центре изучения Древневосточного Христианства при Богословском факультете Афинского университета.

Область исследований: богословие, история церкви, армяно-византийские церковные отношения, история православных армян.

Эл. почта: gkazaryan@theol.uoa.gr